

алады.

Шайыр И.Юсупов та «Аўыл, аўыл» қосығында жәмийетлик, сиясий, социаллық, гуманистлик проблемаларды қозғап, олар туўралы лирикалық қахарманның ой пикирлерин эмоционал түрде береді. Қарақалпақ халқына тән миллий өзгешеліктер: бир-бирин басқылаў, ҳәзиллесіў, лақап қойыў, мийман күтиў сыяқлы үрп-әдет, дәстүрлері шебер сүүретленген.

Сақла, кудай! Қарақалпақтың
Басқы деген бәлесинен!
Гәптиң бундай астарлысын,
Мәдделисин, дастарлысын;
Хәзил сөздің көп қырлысын,
Гүләңгирдей тепкирлисин;
Ийик жонса гәррексидей,
Дүрбеze боп шығатуғын,
Шыбын тутқан өрмекшидей,
Қумырысқаға талатыўын;
Сөз цехының шеберлигин;
Толқын болып жүгиретин
Күлкінің бул күдиретин—
Жоқ шығар деп ойлайман мен
Бул аўылдан басқа жерде:
Күлкі журты—Габрово,

Әдебиетлар

1. Жәрімбетов Қ. Мәңги булақ. –Хәзирги қарақалпақ филологиясының әҳмийетли мәселелери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2019.
2. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. –Нөкис: «Билим», 2004.
3. Қарақалпақ фольклоры, 77–78 том. –Нөкис: «Илим», 2014.
4. Пушкин А.С. И.Юсупов аўдармасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. I том. –Нөкис: «Билим», 2018.
6. Юсупов И. Беглиғиңди бузба сен. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
7. Юсупов И. Өмир саған ашықпан. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1999.
8. Юсупов И. Таңламалы шығармаларының еки томлығы. I том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ шоири И.Юсупов лирик асарлари тадқиқ этилади. Мақола муаллифи шоирнинг ватан мавзусида ёзилган лирик асарларига хос поэтик хусусиятлари ва жанрий изланишлари, образлар тизимини таҳлилга тартади. Шоирнинг ватан мавзусини ёритишдаги ўзига хос услуби, маҳорати очиб берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются лирические произведения каракалпакского поэта И.Юсупова. Автор статьи анализирует систему поэтических особенностей и жанроведения, образы, характерные для произведений поэта о родине. Раскрываются индивидуальный стиль и мастерство поэта в повествовании темы Родины.

SUMMARY

The article deals with the lyrical works of the Karakalpak poet I.Yusupov. The author analyzes the system of poetic peculiarities and genre studies, images, typical to the poet's writings on the homeland. The poet's individual style and skill in narrating the theme of Motherland have been revealed.

УДК: 398.831

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЖАҢАДӘРҢА ДӘҰИРИНЕ БАЙЛАНЫСЛЫ ТАРИЙХЫЙ ЖЫРЛАРЫ

(Тауелибай қарақалпақтары материаллары мысалында)

Е.Е.Қанаатов – таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Калит сўзлар: Тарихий онг, Тауелибай қарақалпақлари, Жанадарё, халқ шеърляти, термишлер.

Ключевые слова: Историческое сознание, тауелибайские каракалпаки, Джанадарья, народная поэзия, термишлы.

Key words: Historical consciousness, Taelibai Karakalpaks, Janadarya, folk poetry, termishes.

Халық аўызеки дәрәтпелери ишинде тарийхый жырлар халықтың өтмишиниң айнасы. Әлбетте, бул – тарийхый сананың жемиси. Тарийхый жырлар, тарийхый қосықлар тарийхый ўақыяны анық бере алмаса да, онда өтмиштеги белгилі бир дәўирдің яки қандайдур бир ўақыяның жуқналары, елеслери сақланып қалған болады.

«Тарийхый қосықлардан байқалатуғын тийкарғы айырмашылық – бунда тарийхый болған ўақыяның ўақыты, себеби, журтшылықтың жағдайы, халықтың соған болған көзқарасы тарийхый ҳақықатлық турғысынан көрсетиледи. Жер-суў атамалары, адам атлары сол тарийхый фактлерге сүйенилипп алынады» деген еди қазақ халық қосықларын изертлеген илимпаз Б.Ұахатов [8:263].

Қарақалпақ халқы – Орайлық Азиядағы әйемги этнослардың бири сыпатында қаншама тарийхый жолларды басып өтти, қанша тарийхый дәўирлерди

Аты шыққан Ақшәхәрде...[8:35]

Қосық лирикалық қахарманның туўылған аўылының ертеңги күни, келешегі ҳаққындағы ой-қияллары менен жуўмақланады. Лирикалық қахарман аўылының еле де гүлленип, жайнап-жаснаған турмысын көргиси келеди. Жәмийетте ңызамсызлық, мүлктиң қараўсылығы, инсанлардың тәғдирине бийпәрўалығы лирикалық қахарманды тәшўишлендиреди. «Аўыл, аўыл!» қосығы – бул медитативлик лирика.

Шайырдың және бир қосықлары Шымбай әпсаналары тийкарында жазылып, онда аты әпсанаға айланған Өмирбек лаққының күлқили сөзлери тийкарында жазылған шығармалары есапланады. Бул қосықларында Өмирбек лаққыға байланыслы халық арасындағы анекдотлары тийкарында, тилге шешенлигинен басқа қолынан ис келмейтуғын Өмирбектиң басынан кеширгенлери поэзия тили менен бериледи. Қосық 1962-жылы жазылған.

Жуўмақлап айтқанда, шайырдың қосықларында ўатан, туўылған жерге болған муҳаббети өз туўылып өскен Шымбай елаты, Таллы жағыс образы арқалы сәўлелендирилгенин аңлаймыз, дерлик көпшилик қосықларында шайыр туўылған жер темасын символикалық сүүретлеўлер арқалы сүүретлейди.

Таўелибай қарақалпақтардың тарихын, этнографиясын хәм аўызеки дәрәтпелери бойынша бирканша материаллар жәриялаған С.Әмирлан (Қанаатов) оларды «Орғанғы қарақалпақлар» ямаса «Орта қарақалпақлар» деп атайды. Изертлеўши өзиниң «Таўелибай тарихынан там-тум сыр» атлы китабында: «Таўелибай» – Бухар әмирлигинде жасаўшы хәм оннан ғәрәзсиз жасаған Орта қарақалпақлардың ўатаны саналады» деген пикирди билдиреди [5:14-15].

Мине, усы Таўелибай қарақалпақлары арасында тарихый дәрәклик әҳмийетке ийе халық поэзиясы үлгилери ҳәзирге шекем сақланған. Бул материаллар қарақалпақлардың усы бөлеклериниң хәрқыйлы дәўирлердеги жасаў орны, жасаў турмысы хәм заман нәпесинен дәрәк береді. Бундай поэзиялық үлгилер илимге қарақалпақлар тарихы бойынша тың мағлыўматларды беретугынлығы сөзсиз. Олардың ишинде қарақалпақлардың алтын дәўири – Жаңадәрәя алабында жасағанлығы ҳаққындағы жыр үлгилери де ушырасады.

Айдыў, айдыў – ай қалды,

Жаңадәрәя жай қалды,

Қуған деген сай қалды,

Балларымның азығы,

Малларымның қазығы,

Жийде менен тал қалды,

Хәңңай, хәңңай, хәң-а-ңай... [4:12]. Халық поэзиясында «термишлер» деп аталатуғын бундай дүркимлерде халықтың ертедеги тарихый мәканы – Жаңадәрәяны аңсаўын, туўылған жерге болған сағыныш сезимлерин көриўге болады. Сондай-ақ, онда сол аймақта жасаған қарақалпақлардың шарўашылық пенен қатар, дийқаншылық пенен де шуғылланғанлығын аңлаймыз.

1820-1821-жылы Оренбургтен Бухараға экспедиция жүргизген орыс офицери Е.Мейендорф Жаңадәрәя бойында жасаған қарақалпақлар ҳаққында: «1740-жылы қарақалпақлар Орысият хәкимиятынан, сондай-ақ хийўалылар менен бухарлылардан сораған көмеги куры далаға кеткеннен кейин, олар 1807-жылы Жаңадәрәя бойындағы өзлериниң өнимдар атызларын таслап кетти...» деп мағлыўмат береді [6:45].

Жаңадәрәя Сырдарядан саға алып 1819-жылға шекем мың жыллар даўамында Қарақалпақстан территориясындағы Арал теңизине қуйып турған. 1816-жылларда Жаңадәрәяның суўы мол болған хәм дәрәя жағасындағы халық егиншилик пенен шуғылланып келген. Жаңадәрәя бойында суўғармалы егиншилик б.э.ш. I әсирден-ақ басланған [3:5-7].

Таўелибай қарақалпақларының Жаңадәрәя бойынан көшиўине бир жағынан дәрәяда суўдың тартылып кетиўи себепши болса, екінши тәрәптен Хийўа ханлығы хәкимдарларының тынымсыз атланыслары хәм қазақ феодаллары менен келиспеўшиликлер себепши болады. Тарихый поэзия үлгилериниң дәрәлиўине де усындай ўақыялар тийкар болған. Таўелибай қарақалпақлары аўзынан жазып алынған тарихый поэзия үлгилери арасында ел-журтты аңсаў, қарақалпақ батырларын тәрипләўши қатарлар да ушырасады:

Аманбайдың ала аты,

Айдархадай айбаты,

Жаўды көрсе жайнайды,

Аўызлығын шайнайды..., - деген қосық қатарларында Аманбай батыр ҳаққында айтылады. Бул қатарларда Аманбайдың айрықша батырлық келбети сүүретленеди.

Соның менен бирге, сол жаўгершилик заманның көринисин де сәўлелендирген. Аманбай батыр – тарихый тулға. Оның исми “Қарақалпақ” тарихый қосығында да бериледи. Көпшилик информаторлар усы үлгиде дәрәтилген термишлерди «Жийен жыраўдан қалған жыр нускасы» деп биледи. Себеби, Жийен жыраўдың да «Аманбайдың ала аты» атлы жыр дүркимлери де жаңадәрәялы қарақалпақлар турмысына байланысly дәрәген.

Таўелибай қарақалпақлары арасында «Бабалар сөзи» сыпатында атадан балаға айтылып келген және мынадай қосық қатарлары да бар:

Булдыр-булдыр күн өткен,

Бұрынғыда күн өткен,

Жаңасуўдың бойында,

Жаналыдай ер өткен,

Жаналыдай шер өткен,

Хәңңай, хәңңай, хәң-а-ңай... Бул жерде «Жаңасуў» деп аталатуғын жер атамасы Жаңадәрәя болса, Жаналы шер – қарақалпақ батыры болған. Бул тарихый тулғаны халық «Жаналы султан» яки «Жаналы хан» деп атаған. Жаңадәрәя бойында жасаған дәўирде қарақалпақлар курғын хәм паракатшылықта жасаған. Шама менен XVIII әсирдин соңы, XIX әсирдин басында Жаналы султан басшылығында жаңадәрәялы қарақалпақлар Арал бийлеўшилери менен биргеликте Хийўа ханына қарсы урыс ашады. Урыстың узақ даўам ететугынын билеп хәм сол ўақыттағы жағдайдың шийеленисип баратырғанлығын есапка алып, Жаналы султан қарақалпақлардың бир бөлегин Жаңадәрәя бойынан Таўелибай үлкесине қарай қыстаўлы түрде көширеді [7:350].

Жаңадәрәя бойында жасаған қарақалпақлар узақ жыллар даўамында Әмиўдәрәяның қуяр жерине, ата-бабалар тилинде «Қаңғайлы» ямаса «Созақ сорама» деп аталған Кубла Арал бойларына – тарихый Үргениш журтына, сондай-ақ Қаршы далалары менен Таўелибай үлкесине бөлинип-бөлинип көшти.

XIX әсир ақырларында халық толық көшип болады. Бул ҳаққында Омар Сүйирбек улының «Жаңасуў» қосығында да мағлыўмат берилген:

Жайлаўым – Жаңасуў, қыслаўым – Самай,

Еки ортадан көшти бир адам қалмай.

Суўың ашып, сениң дақылың болмай,

Дәўлетиң басыңнан тайды, Жаңасуў.

Жаңасуў – дәрәясаң, суўың сор болды,

Айланып ақпасаң, өмириң қор болды.

Енди Көкөзеклер сеннен зор болды,

Дәўлетиң басыңнан тайды, Жаңасуў [1:112-113].

Бул қосықта XIX әсир ақыры XX әсирдин басларындағы Жаңасуў, яғный Жаңадәрәя бойынан халықтың көшкен дәўири анық-рәўшан сүүретленген.

Таўелибай қарақалпақлары арасынан жыйналған тарихый поэзия үлгилери арасында балалар фольклорының жеделли жанры саналған *термишлер* көбирек сақланған. Термишлер – жасүлкен кесилердин ақлығын алдына алып отырғызып, жыраў жолы менен толғайтуғын жыр үлгиси [2:145]. Бунда пүтин-баслы ўақыялар жоқ, бирақ балаларды туўған жерге сүйиспеншилик руўхында тәрбиялаўға, олардың бойында батырлық сезимлерин қәлиплестириўге болған идеялар сәўлелендириледи.

Таўелибай қарақалпақлары арасында айтылатуғын тарихый поэзия үлгилерин еле де жыйнаў мәселеси – өз шешимин күтип турған әҳмийетли ўазыйпалардан саналады.

Әдебиятлар

1. Әдебият хрестоматиясы. – Нөкис: Билим, 1998. – 339 б.
2. Балалар фольклоры / Қарақалпақ фольклоры. 99-том. – Нөкис, 2015. – 544 б.
3. Ерболатов Н. Н., Айдаров О. Т. Жаңадария өзенінің тарихы мен географиялық жағдайы // Молодой учёный, – Алматы, 2014. – № 20.1. 74 б.
4. Изертлеўшиниң дала жазыўлары – 2011. Информант: Егемберген Сыдықов. 1947 ж.т., миллети қарақалпақ (қытай-қайшылы-көрге-көрик). Мәнзил: Таўелибай үлкеси, Зәрәпшан қаласы, Жаңа Зәрәпшан мәканы, 1-орам (квартила), 14-жай.

5. Қанаатов (Әмирлан С. Е.). Тауелибай тарихынан там-тум сыр. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 100 б.
6. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1975. – 180 с.
7. Рейимов А. Жаналы султан – тарихый тулға // «Сравнительно-исторические, сопоставительно-типологические исследования в тюркологии и востоковедении: история и современность». Сб. – Уфа, 2019. – С. 548.
8. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. Алматы: Ғылым, 1974. – 285 б.

РЕЗЮМЕ

Мақалада Тауелибай қарақалпақтары орасында сақланған тарихий құшиқтар хақида сұз боради. Тарихдан дарак берувчи бу каби шеърий намуналар асосан термешлар (болаларға бағишланған қиска жирлар) турида учрашади. Бу құшиқларнинг аксариятида қарақалпақларнинг XVII-XVIII асрларда Сирдарёнинг улкан бир ирмоғи бўлған Жанадарё бўйида яшаган дәври тұғрисида маълумотлар берадиган вақтлар ва воқеалар ёдга олинади. Тауелибай ҳудудида яшайдиган информантлардан ёзиб олинған жир намуналари қарақалпақ фольклори учун янги материал саналади. Муаллиф шундай шеърий намуналарни халқ орасидан янада кўплаб йиғиш зарурлигини ва унинг қарақалпақлар тарихининг номаълум саҳифаларини очиши мумкин эканлигини билдиради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об исторических песнях, сохранившихся у тауелибайских каракалпаков. Такие поэтические примеры, дающие информации из истории в основном встречаются в форме термешов (короткие стихотворения, посвященные детям). Многие из этих песен напоминают времена и события, которые дают информацию о периоде, когда каракалпаки жили на берегах Джанадары, огромного притока Сырдарьи в XVII-XVIII веках. Стихи, написанные информаторами, проживающими в Тауелибайском районе, являются новым материалом для каракалпакского фольклора. Автор указывает, что такие стихи нужно собирать больше у людей и что это может открыть неизвестные страницы истории каракалпаков.

SUMMARY

The article tells about the historical songs preserved by the Taelibai Karakalpaks. Such poetic examples that provide information from history are mainly found in the form of termish (short poems dedicated to children). Many of these songs resemble the times and events that provide information about the period when the Karakalpaks lived on the banks of the Janadarya, a huge tributary of the Syr Darya in the XVII-XVIII centuries. Poems written by informants living in the Taelibay district are new material for Karakalpak folklore. The author indicates that such verses need to be collected more from people and that this may open unknown pages of the history of the Karakalpaks.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ШӘРИЯР» ХӘМ ОНЫ ҮЙРЕНИЎДИҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЭЛЕРИ

Ш.К.Кеңесбаева - таяныш докторант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бадний мерос, «Шарёр» достони, генезиси, жанр хусисияти, тарихий генетик типология, типология ва миллий хусусият.

Ключевые слова: творческое наследие, дастан «Шарьяр», генезис, особенности жанра, историческая генетика типологии, типология и национальные особенности.

Key words: creative heritage, epos «Shariyar», genesis, peculiarities of the genre, historical genesis of typology, typology and national peculiarities.

Қарақалпақ фольклортаныў илиминин пайда болғанына сәл-кем жүз жыл толайын деп турғанына, эпостаныў - сол илимнің ең күшлі раўажланған тараўы болыўына, сол тараўда тек Қарақалпақстанға ғана емес, пүткил Өзбекстанымызға, хәтте, айырымлары жәхәнге белгилі Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Н.Жапақов, И.Сағитов, М.Нурмухаммедов, Қ.Максетов, С.Бахадырова, Ю.Пахратдинов, К.Алламбергенов усаған илим докторлары, профессор, академиклерден, Ә.Алымов, А.Әлиев, Ә.Тәжимуратов, М.Нызаматдинов, Н.Камалов, Т.Ниетуллаев, Ж.Хошаниязов, К.Палымбетов, Ж.Нызаматдинов, С.Қазақбаев, С.Баўетдинова, Х.Жақсымова сыяқлы илим кандидатлары, доцентлерден ибарат үлкен-киши әўлад шынжырма-шынжыр дәстүрий мектеп болып тәрбияланып қәлиплесіўине, сол илимнің бир тамшысы - «Шәрияр»таныў өткен әсирдің 30-жылларының ақырынан баслап қарақалпақ фольклортаныўының әхмийетли мәселелериниң бири болып көлденең келип шығыўына, анығырағы, «Шәрияр» дәстанының бир варианты - Әбдирейим-жыраў вариантының Х.Тәжимуратов хәм К.Әбийбуллаевлар тәрәпинен Шымбай районында жасаўшы жыраўдың өз аўзынан 1939-жылы-ақ жазып алыныўына, мине, сол жыллардан баслап дәстан илимде басқа халықларда альтернативасы жоқ «Қырқ қыз», «Мәспатша» дәстанлары қатарында қарақалпақ халқының оригинал-төл мийрасы сыпатында үгіт-нәсиятланып, изертленип, рус хәм туўысқан халықлар арасында қарақалпақ халық дәстаны сыпатында тән алынып келиниўине, атап айтқанда, дәстанның Қуламет-жыраў вариантының белгилі шайыр Сергей Северцевтиң аудармасында 1971-жылы орыс тилинде Москвада, 1977-жылы Өзбекистан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы, Өзбекистан мәмлекетлик сыйлықларының лауреаты, көрнекли шайыр-жазыўшы хәм белгилі дилмаш Мухаммед Әлий тәрәпинен өзбек тилинде аудармаланып, әжайып қарақалпақ халық

дәстаны сыпатында жәхәнге жар салыныўына, ең баслысы - дәстан хәзирги кең қамтымлы, бай мазмунлы толысқан эпос тәризинде ең әйемги дәўирлерден тартып соңғы бир неше жүз жыллықлар ишинде қарақалпақ фольклорлық ареал аймағында тек ғана қарақалпақ жыраўлары тәрәпинен дәретилип, қарақалпақ халқының барлық қатламлары арасында кеңнен тарқалыўына қарамастан, дәстан машқалалары ҳаққында фольклористи-камызда бүгинги күнге шекем хәр қыйлы қарама-қарсы пикирлердің өмир сүрип келиўи хәм хәзирги күнде бундай пикирлердің кем-кемнен ҳәўиж алып баратырғанлығы бизди ҳайран қалдырады. Бундай қарама-қарсы пикирлер тийкарынан дәстанның төменде атап өтилген мына машқалалары әтирапында ҳүким сүрип турғанлығы бүгинги күнде кәниге дәстан изертлеўшилер тўўе, қалың халық массасына да бес енеден белгилі болып қалғанлығы хеш кимге сыр емес:

1. Дәстанның генези, келип шығыў дереги ҳаққында;

2. Дәстанның жанрлық өзгешелиги ҳаққында;

Усы еки мәселе әтирапында өз пикиримизди ортаға салатуғын болсақ, айырым илимпазлар «Шәрияр» дәстанының мазмунына арқаў болған ертекли сюжетлер басқа халықлардан аўысып келген көшпели сюжетлер» деген пикирди көзгир тутып, қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр» қарақалпақлардың Хорезм дәўиринде, XVIII-XIX әсирлерде пайда болған, деген пикирди тастыйықлағысы келеди.

Екиншиден, бундай идеяны алға сүриўши илимпазлар «Шәрияр» дәстанына усақ сюжетлердің түрк ертеги «Дильрукеш»те де, басқа да осетин, қазақ ертеклеринде бар екенлигине тийкарысиз тийкарланып, қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр»дың толысқан бир тутас эпос формасында тек қарақалпақ халқында ғана қәлиплескен оригинал хәм миллий дәретпе екенлигине өзлери сезбеген ҳалда шек келтирип атырғанлығын сездиреди.